

გორში მცხოვრებ ჩხოროთელთა
მეტყველების ზოგიერთი თავისებურება

**Linguistic Characteristics of the Chkhortolian Dialect
Spoken by the Inhabitants of Gori**

მარიამ კობერიძე

გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, გორი

Mariam Koberidze

Cori State University
Georgia, Cori

ABSTRACT

The investigation into the linguistic, historical-geographic, and cultural aspects of the indigenous and historical region of Georgia, especially of occupied Abkhazia, holds significant relevance in the context of contemporary society. This article aims to present specific linguistic features observed in the speech of the forcibly displaced population living in Gori, originating from the Chkhortoli village in the Gali district of Abkhazia. The analysis is conducted through the examination of relevant illustrative examples, focusing on the following aspects:

1. Development of the Chkhortolian dialect within the dialectal environment of Shida Kartli, encom-passing intonation patterns, accentuation, and grammatical forms.

2. Evolution of memory concerning village toponymy and vocabulary, including the understanding of place names, folk etymology, and scientific etymology.

An intriguing comparison is drawn between the speech of the displaced population during the 1990s and the period following the 2008 war, examining the linguistic variations across generations. The speech of the Chkhortoli people exhibits language phenomena inherent in the Georgian language system.

The toponyms in the Chkhortoli village exemplify two distinctive models of delimiters: either com-bined with the delimiter or standing alone. Place names originating from the village of Chkhortoli, rooted in Georgian heritage, reflect the region's occupational activities, traditions, and cultural expressions. These place names encapsulate rich, diverse, and reliable information.

The name „Chkhortoli“ itself carries the meaning of „nine eyes“, derived from the Megrelian words „chkhoro“ and „toli“. The term „chkhoro“ (nine) finds

confirmation in the toponymy of Georgia, seen in the names of mountainous villages and rivers such as Chkhorotsku, Chkhorotskari, Tskhramukha, and Tskhratska-ro. In each instance, it denotes the abundance of water or water streams.

„Okhoje“ serves as a designation for both a river and a bull stall. The term „khoj“ refers to a bull in Megrelian. The affix „-o-“ signifies a destination or place. Similarly, „Tsarche“ is explained in Megrelian as „tsar-che“, meaning „white water“, but colloquially referred to as „white eyebrow“ by the local population due to the limestone nature of the Chkhortoli area.

Another notable place in Chkhortoli is „Khachalara“, associated with sparse grass growth and predominantly mountainous terrain. The districts within the Chkhortoli village include Ekiani Chkhortoli (Upper Chkhortoli), Guri Chkhortoli (Middle Chkhortoli), and Tudolani Chkhortoli (Lower Chkhortoli). The names of these locations derive from the sa-o prefix-suffix combination, indicating the surnames of individuals re-siding in the village, such as Gamisonia (Sagamisionio), Kikoria (Sakikorio), and Zarkua (Sazarkuo).

The culinary vocabulary of Chkhortoli unveils terms such as Elarji, Gebzhalia, Chincholiya, Jinjolia, and Dzrdzi. Furthermore, attention is drawn to the distinct intonation observed in interrogative sentences within Shida Kartli, where the tone either continues or rises when the particle „-o“ is attached to a specific word in Megrelia.

საკვანძო სიტყვები: აფხაზეთიდან დევნილთა ოჯახები გორში, სოფელ ჩხორთოლიდან დევნილთა მეტყველება.

Keywords: Refugee families from Abkhazia in Gori, refugee speech from Chkhortoli village.

საქართველოს ძირძველი და ისტორიული კუთხის – ოკუპირებული აფხაზეთის ლინგვისტური, ისტორიულ-გეოგრაფიული და კულტურული ფაქტების კვლევა აქტუალურია თანამედროვეობასთან მიმართებით. წინამდებარე სტატიაში წარმოდგენილია გორში მცხოვრებ ოკუპირებული აფხაზეთიდან, კერძოდ, გალის რაიონის სოფელ ჩხორთოლიდან იძულებით გადაადგილებული მოსახლეობის მეტყველების ზოგიერთი თავისებურება. შესაბამის საილუსტრაციო მაგალითებზე დაყრდნობით გაანალიზებულია: 1. როგორ განვითარდა ჩხორთოლელთა მეტყველება შიდა ქართლის დიალექტურ გარემოში (ინტონაცია, მახვილი, გრამატიკული ფორმები...); 2. როგორ შეიცვალა მათი მეხსიერება სოფლის ონომასტიკასა და ლექსიკასთან დაკავშირებით (ტოპონიმთა გააზრება, ხალხური და მეცნიერული ეტიმოლოგია...). საინტერესოა, მეოცე საუკუნის 90-იანი წლებისა და 2008 წლის ომის შემდეგ დევნილი მოსახლეობის მეტყველების ქრონოლოგიური შედარება, თაობათა მეტყველება... კვლევის სიახლეს წარმოადგენს ჩვენ მიერ ნაშრომში დასმული აღნიშნული პრობლემური საკითხები.

სოფელი ჩხორთოლი მდებარეობს გალის ჩრდილო-დასავლეთით, 25-26 კილომეტრის დაშორებით. ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, სოფელს სახელწოდება დარქმევია სამეთვალყურეო ციხის გამო, რომელიც ცხრათვალიანი ყოფილა. რ. ხვისტანის აზრით, სოფლის სახელწოდება „ჩხორთოლი“ მომდინარეობს მეგრული სიტყვებისაგან: „ჩხორო“ და „თოლი“, რაც ნიშნავს „ცხრა თვალს“ და მიუთითებს სოფლის შემოგარენში არსებულ სამეთვალყურეო ციხეებზე, რომლებიც ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელ სამთო-სამესაქონლო გზა-გადასასვლელს აკონტროლებდნენ (ხვისტანი 2009: 14).

ქართველებში რიცხვი ცხრა იხმარებოდა (და დღესაც გამოიყენება) სიმრავლის, სიშორის, მიუწვდომლობის მნიშვნელობით: ცხრაგვარი („მრავალგვარი, მრავალნაირი“), ცხრაგზის („მრავალგზის, ბევრჯერ“), ცხრაკეცი („მრავალფენიანი“) და სხვ. საქართველოს ჰიდრონიმიაში დადასტურებულია: ცხრაწყარო, ცხრანაკადა, ცხრაპირა, ჩხოროღალ, ჩხოროწყუ, ცხროჭა და სხვ. ყველა დასახელებულ შემთხვევაში რიცხვი „ცხრა“, „ჩხორო“ გამოყენებულია წყლის სიუხვის ან წყარო-ნაკადულთა სიმრავლის აღსანიშნავად. ჩხორთოლი (ჩხორთოლ, „ცხრა თვალი“) ამასვე გამოხატავს: „უხეწყლიანი, მრავალ წყარო-ნაკადულიანი მდინარე ან ადგილი“. მეგრულიდან აფხაზურში სახელთა სესხების წესების თანახმად, „ჩხორთოლ“ ტოპონიმს უნდა მოეცა „ჩხვართალ“ ფორმა, პირუკუ, ე. ი. აფხაზური „ჩხვართალიდან“ მეგრულ „ჩხორთოლს“ ვერ მივიღებდით (ცხადაია 2000 ბ: 75).

ჩხორო (ცხრა) ხშირად იჩენს თავს როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიაში (მდინარეებისა და მთა-სოფლების სახელწოდებებში). მაგ.: ჩხოროწყუ – ქალაქი, ადმინისტრაციული ცენტრი დასავლეთ საქართველოში, გაშენებულია მდ. ხობისწყლის მარცხენა ნაპირზე. ჩხოროწყუს ორივე შემადგენელი ფუძე მეგრულია: ჩხორო („ცხრა“), წყუ („წყალი“, „წყარო“). ცხრა საკრალური რიცხვია და წყაროთა სიმრავლეზე უნდა მიგვანიშნებდეს. ჩხოროწყარი (ჩხოროწყუ) – მდინარე მარტვილის რაიონში, ტეხურის მარცხენა შენაკადი, ცხრამუხა – სოფელი ხაშურის მუნიციპალიტეტში, ცხრაფონა – სოფელი ქობულეთის მუნიციპალიტეტში, ცხრაწყარო – ზესტაფონის მუნიციპალიტეტში. ცხრაწყარო – მთა ახალგორის მუნიციპალიტეტში, ხარულის ქედზე. იგივე სახელი (ცხრაწყარო) ჰქვია მთას ბორჯომის რაიონშიც, თრიალეთის ქედის დასავლეთ ნაწილში, ცხრამულა – მდინარე ქართლში, ქსნის მარცხენა შენაკადი. მრავლის სინონიმად გვხვდება მცენარეთა სახელწოდებაში ცხრამარღვა გურულში. ჩხოროწყუ – „წყარომრავალ“ ადგილად უნდა გავიაზროთ (ბედოშვილი 2002: 467, 468).

სიმრავლის გააზრებაა მოცემული ადგილის სახელწოდებაში ჩხორეთი (ცხრამის თემი) (ქართლში, ახალგორის მუნიციპალიტეტი, სოფელი დადიანეთი)¹, რომლის ფუძეშიც გამოყენებულია ჩხორ (ჩხორო „ცხრა“) და -ეთ სუფიქსი.

¹ სოფელი დროებით ოკუპირებულია

აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წარდგინების საფუძველზე მიღებული შესაბამისი ბრძანებით, 1952 წელს გაგრის, გუდაუთის, სოხუმის, ოჩამჩირისა და გალის რაიონების სასოფლო საბჭოებსა და სოფლებს შეეცვალათ სახელწოდება. მათ შორის, ჩხორთოლის სასოფლო საბჭოს სოფლები: არადუქვა, ზემო ჩხორთოლი და ქვემო ჩხორთოლი გაერთიანდა და ეწოდა ჩხორთოლი (უწყებები 1952: 4).

აფხაზეთის რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს 1994 წლის მაისის დადგენილებით, სახელი გადაერქვათ და ტრანსკრიფციული ცვლილება განიცადეს გალის რაიონის დასახლებულმა პუნქტებმა: გალი → გალ, სოფ. აგვავერა → აგუაიურა, აკვარეიკვა → აკუარეიკუა, აჩიგვარა → აჩგუარა, გუდავა → გუდაა, აკვაგა → აკუაგა, ბარღები → ბიარგიაპ, ლუმურიში → გუმრიში, ლეკუმხარა → ალამკუმხარა, ოქუმი → უაქუმ, წარჩე → წარჩა, ჩხორთოლი → ჩხუართალ, შაშიკვარა → შაშიკუარა ... (ნაწყები 2010: 2).

ტოპონიმთა სახელწოდების მიზანმიმართულ შეცვლასთან დაკავშირებით შესაბამისი ანალიზი წარმოდგენილია საენათმეცნიერო ლიტერატურაში (მიქიაშვილი 2000: 256; ნაწყები 2010; გვანცელაძე 2000: 44-51; გვანცელაძე... 2017: 51- 61; გვანცელაძე... 2022: 174-192 ...).

ოკუპაციამდე სოფელ ჩხორთოლში მკვიდრობდნენ გვარები: კიკორია, ზუხბაია, გამისონია, ფაჩულია, სირგინავა, ქვარანძია, ზარაქუა ჩერქეზია, ბერზენია, თარბაია, ბაღბაია, კაჭარავა, გეგია და სხვ. ამჟამად გორში სახლობენ გამისონიები. მათი გადმოცემით, ჩხორთოლში გამისონია სახლობდა 24 კომლი.

გამისონია (ადგილობრივი ვარიანტი – გამსონია) გვარის წარმომადგენლები კომპაქტურად სახლობენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში: ზუგდიდში, თბილისში, წალენჯიხაში. ადგილის სახელწოდებად გვხვდება: ნაგამსონო – ტყე, ფერდობები ხობისწყლის მარცხენა მხარეს (მუხური), საგამსონიო – უბნები ზუგდიდისა და ხობის რაიონებში, კერძოდ: კოკში (აქაური გამისონიები მოსულან კვაუთიდან), მოგირში, ჭკადუაშში, აბასთუმანში, ჭიხურში (ქ. ხობი) და ყოფილა დასახლებული უბანი გამოდმა პირველ ხორგაში (ასუასა და წიფორნას შუა). ზუგდიდელი ინფორმატორის ცნობით: „გამისონიები სამურზაყანოში მკვიდრობენ, ხოლო გაბისონიები ენგურს გადმოდმა ვცხოვრობთ“. შდრ., გაბისონია, კილასონია (ცხადაია 2000 ბ: 66).

სოფელი ჩხორთოლი დაყოფილია უბნებად: ეკიანი ჩხორთოლი (ზემო ჩხორთოლი); გური ჩხორთოლი (შუა ჩხორთოლი); თუდოლენი ჩხორთოლი (ქვემო ჩხორთოლი). სოფლის კუთხეების სახელწოდებას საფუძველად დასდებია მეგრული ლექსიკა. ეკიანი – აღმა მყოფი, ზემოთ მდებარე. ეკი/ეკე – მაღლა. -ან შეიძლება იყოს სიტყვამაწარმოებელი სუფიქსი. გური – გული, ცენტრი, შუა. თუდო – ქვევით. იმავე მნიშვნელობით გვხვდება მეგრულში თუდე „ქვევით, ქვემოთ, ქვეშ“ (ლომაია 2006: 29). სალექსიკონო მასალებში დასტუდება: თუდონ – ქვეწარმავალი; თუდონქარი – ქვენაქარი; თუდოშე – ქვევიდან; თუდოხშე – ქვემოდან. შესაძლებელია სიტყვაში – თუდო-ლენ-ი -ლენ/ლენ-ი სიტყვის მაწარმოებელი აფიქსი იყოს.

როგორც ცნობილია, ქართულში სა-ო, სა-ე პრეფიქს-სუფიქსები გამოყენებულია დანიშნულების სახელების მაწარმოებლად. სა-ე აფიქსი გეოგრაფიულ სახელებს აწარმოებს მცენარეთა, ცხოველთა და სხვა საზოგადო სახელებისაგან, ხოლო სა-ო აფიქსებით ნაწარმოებია ეთნიკური ან საკუთარი სახელებისაგან, გვარებისაგან ან სხვა „ვინ“ ჯგუფის სახელებისაგან გეოგრაფიული სახელები (ზურაბიშვილი 1961: 56). ი. ყიფშიძეს სა- პრეფიქსის ერთ-ერთ ფუნქციად ადგილის სახელების წარმოება მიაჩნდა (Кипшидзе 1914: 0129). ამ პრეფიქსით ნაწარმოებ სახელებში ამოსავალია გვარი (ჩიქობავა 1942: 196-197).

სა-ო კონფიქსს მეგრულში აპელატიური დანიშნულებაც აქვს და ტოპონიმურიც. პ. ცხადაიას ვარაუდით, სა-ო კონფიქსი თავდაპირველად უშუალოდ ტოპონიმს (ოიკონიმს) კი არ აწარმოებდა, არამედ ზედსართავ სახელს, რომელიც ახლდა გეოგრაფიულ ტერმინს და მიუთითებდა ობიექტის დანიშნულებაზე. ამის გადმონაშთია ასეთი პარალელური ფორმები: საახალიო// საახალიო კუნთხუ (ახალაიების უბანი ნავვაზაოში), სააბაშიო //სააბაშიო კუნთხუ (უბანი ახუთში) და სხვ. საახალიო, სააბაშიო... ამ შემთხვევაში საზღვრულდაკარგული და ამ მიზეზით გატოპონიმებული დანიშნულების სახელებია (შდრ., სასადილო ← სასადილო ოთახი). სა-ო კონფიქსი შეიძლება შეგვხვდეს პირსახელთანაც და მეტსახელთანაც (ცხადაია 2000 ა: 44).

ჩხორთოლელების მეტყველებაში დასტურდება გვარსახელებისაგან სა-ო პრეფიქს-სუფიქსით ნაწარმოები ადგილის (უბნების) სახელწოდებები, რომლებიც კონკრეტული გვარისადმი კუთვნილებას გამოხატავენ. მაგ.: გამისონია – სა-გამისონი-ო; კიკორია – სა-კიკორი-ო; ზუხბაია – სა-ზუხბაი-ო; ქვარანძია – სა-ქვარანძი-ო; ფაჩულია – სა-ფაჩული-ო; ზარაქუა – სა-ზარაქუ-ო (სა-ზარქუ-ო)...

ქართლურში იმავე დანიშნულებით გვხვდება -იან-თ// -ან-თ სუფიქსი: რაზმაძე – რაზმაძ-იან-თ-ი (რაზმაძეების), შავშიშვილი – შავშიშვილი-ან-თ-ი (შავშიშვილების), ბალიაშვილი – ბალი-ან-თ-ი (ბალიაშვილების). ეს მაწარმოებელი გვხვდება ოჯახის უფროსის სახელთანაც, როგორც შტოს მაწარმოებელი: თედო-ანთი, გურამი-ანთი... ქართლში მცხოვრები ჩხორთოლელები მეგრული გვარიდან ნაწარმოებ ადგილის სახელს მოიხსენებენ: სა-გამისონი-ო, სა-ბერეზნი-ო, სა-ჩერქეზ-ო..., ხოლო ქართლში გავრცელებულ ი გვარებიდან ნაწარმოებ სახელებს -იან-თ// -ან-თ სუფიქსით: კობერიძ-იან-თ-ი, ხმალაძ-იან-თი და სხვ.

ქართლურში -იან-თ// -ან-თ სუფიქსი ქონების, კუთვნილების შინაარსთან ერთად სიმრავლისა და შტო-გვარის ფუნქციასაც გამოხატავს. ასეთივე ფუნქცია უნდა ჰქონდეს დაკისრებული სა-ო პრეფიქს-სუფიქსს შიდა ქართლში მცხოვრებ ჩხორთოლელთა მეტყველებაში.

სოფელში შემორჩენილი ძველი არქიტექტურული ძეგლების ნაშთები მიუთითებენ, რომ ჩხორთოლი დასავლეთ საქართველოში თავის დროზე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და კულტურულ კერას წარმოადგენდა.

1971-1977 წლებში შავიზღვისპირეთის ქვის ხანის ექსპედიციამ ნიკო ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით ჩხორთოლში აღმოაჩინა ნასახლარი, რომელიც გამოირჩევა არქეოლოგიური მასალის სიმრავლით (თიხატკეპნილი იატაკი, სამეურნეო ორმოები, კაჭისა და რიყის ქვის იარაღები – საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები და სხვა). ნასახლარი მიეკუთვნება განვითარებული ნეოლითის ხანას, ძვ. წ. აღ. VII-VI ათასწლეულებს² (შონია 2015).

სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, ცენტრიდან 5 კმ-ის მანძილზე, მდ. ოხოჯეს შენაკად ჯუხუს სიღრმეში, მდინარის მარცხენა მხარეზე, დამრეცი ფერდის მცირე გავაკებაზე შემორჩენილია ეკლესიის ნაშთი, რომელიც ქრისტიანულ საკულტო ძეგლთა რიცხვს მიეკუთვნება. იგი ფუნქციონირებდა XVI საუკუნემდე, შავიზღვისპირეთში თურქეთის გაბატონებამდე. ანალოგიური პილასტრები აქვთ შიდა ქართლის ძეგლებს: სნექვის ეკლესიას, ერედვის ბერის საყდარს (X ს.), ერედვის წმ. გიორგის (906 წ.), კუსირეთის ეკლესიას (VIII-X სს.), ხეთის საბაწმინდის (X ს.) და დისევის დარბაზულ ეკლესიას (X ს.) კომპოზიციური სქემითა და ხუროთმოძღვრული ნიშნებით ჩხორთოლის დარბაზული ეკლესია ანალოგიებს პოულობს ილორის (XI ს.), ლაშქენდარისა (X-XI სს.) და აჩანუას ეკლესიებთან. შუა საუკუნეების ანალოგიური კომპოზიციების მქონე დარბაზული ეკლესიები საქართველოს ყველა კუთხეში გვხვდება (ხვისტანი 2009: 13-14). ჩხორთოლის დარბაზული ეკლესია ორგანულად არის დაკავშირებული ქართული ხუროთმოძღვრების ევოლუციასთან. გამოხატავს საკულტო არქიტექტურის გავრცელებას აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ (შონია 2015: 8, 9).

არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე³ (XVII ს.) ჩხორთოლის ჩრდილო მხარეზე, მთის ძირში, აღნიშნულია ნანგრევი და ამ პუნქტის სახელწოდება – „გირპიგ“-ი. ადგილობრივმა მოსახლეობამ არ იცის, როდის იმართებოდა ეკლესიაში დღეობები და ვის სახელზეა აშენებული იგი. უფრო მეტიც, ნაეკლესიარს ისინი „ჯიხას“-ს (ციხეს) უწოდებენ. აღნიშნული ფაქტი იმის საბუთია, რომ ჩხორთოლში ახალი მოსახლეობის გაჩენის დროისათვის ეკლესია აღარ ფუნქციონირებდა. გამოთქმული ვარაუდის მიხედვით, ლამბერტის რუკაზე მითითებული ნანგრევი ჩხორთოლის ეკლესია უნდა იყოს (ხვისტანი 2009: 15).

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ სოფლის ტერიტორიაზე შემორჩენილი ნაციხარების – ჯიხა-სა და ჯოტოშ ჯიხა-ს კომპლექსებში მოქცეულ, აფხაზეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გამოვლენილ მცირე სამლოცველოების ნაშთებს, საკვლევი ძეგლის გარდა, სოფლის ტერიტორიასა და მის მახლობლად სხვა ეკლესია არ დასტურდება. უნდა ვივარაუდოთ, რომ არქანჯელიო ლამბერტის რუკაზე მითითებული ნანგრევი ჩხორთოლის ეკლესია უნდა იყოს (ხვისტანი 2009: 19-21).

² მასალები დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში.

³ იტალიელი მისიონერი არქანჯელიო ლამბერტი საქართველოში 1630-1649 წლებში ცხოვრობდა, რომელმაც იტალიაში დაბრუნების შემდეგ დეტალურად აღწერა სამეგრელო და იმდროინდელი აფხაზეთის მხარე ნაშრომში „კოლხეთის აღწერა (წმინდა კოლხიდა)“. იტალიურიდან თარგმნა ალ. ჭკონიამ. გამოცემა მომზადდა ლ. ასათიანის წინასიტყვაობით, რედაქციით და შენიშვნებით.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს სამეურნეო დანიშნულების, ურთიერთობისა და საკულტო მნიშვნელობის გამომხატველი ადგილის სახელწოდებები.

ხაჭალარა – ადგილი ჩხორთოლში. შდრ.: ხარჭალია → ხაჭალია – ჩხრიალი (კენჭებისა), ჭახაჭუხი, ჭახუნი. ხაჭარელი – გახეხილი, გაფხევილი ადგილი, სადაც ბალახი ნაკლებია, უმთავრესად მთიანი.

ხაჭალარა-ს სემანტიკა შესაძლებელია ჩხრიალს, ჭახაჭუხს (ქვების) უკავშირდებოდეს, როდესაც ნაკლებად ბალახიან ადგილზე გადაადგილდება ვინმე. ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, ამ ადგილზე მხოლოდ მწყემსები დადიოდნენ. ხარჭალია → ხაჭალია → ხაჭალარა. -ალ/-არ სუფიქსი წარმომავლობაზე უნდა მიუთითებდეს.

ოხოჯე – 1. მდინარე; 2. ხარების სადგომი, ცალკე შემოღობილი ხარებისათვის. „ოხოჯე – სახარე; ხარებისათვის განკუთვნილი რამ“ (ქაჯაია 2002-2004: 1168). მეგრული ხოჯი – ხარი, ო-ე დანიშნულების მაწარმოებელი აფიქსია, რომელიც შეესაბამება ქართულ სა-ო აფიქსს. მეგრულისათვის დამახასიათებელია ონომასტიკის ასეთი წარმოება. მაგ.: ოჯოლორე (მდ. გალის რაიონში), ოკალმახე (მდ. წალენჯიხის რაიონში), ოკვინორე (მდ. და სოფ. გალის რაიონში), ოცარცე (სოფ. გალის რაიონში)... (ქირია... 2015: 192).

წარჩე – მდინარე გალის რაიონში. მას მოსახლეობა წარჩეწყარსაც უწოდებს. წარჩე სოფელიც არის გალის რაიონში. ეს მდინარე მარცხენა მხრიდან ერთვის მდინარე ოხოჯეს სოფელ ფუწყურში, ოხოჯე კი ქვემოთ ერთვის მდინარე ოქუმს. მდინარე წარჩეს შუა წელზე მდებარეობს სოფელი წარჩე, ხოლო ზემო წელზე – სოფელი ჩხორთოლი.

ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, წარჩე ნიშნავს „თეთრ წარბას“. მისი ეტიმოლოგიაც შესაბამისად ახსნილია: „თეთრი წყალი“.

ახ. წ. აღ. V საუკუნის ანონიმი გეოგრაფის ჩანაწერებში – „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“ – აღნიშნულია: „მდინარე ფაზისიდან მდინარე ქარიენტამდე ოთხმოცდათი სტადიონია... მიგანისიდან მდინარე ტარსურამდე (ახლა რომ მოხე ეწოდება), ას ოცი სტადიონია, თექსმეტი მილი, მდინარე ტარსურიდან მდინარე ჰიპოსამდე (ახლა რომ ლაგუმფსა ეწოდება)...“ (არიანე 1961: 88).

ჩხორთოლიდან მომდინარე მდინარე არქანჯელიო ლამბერტის რუკაზე წარმოადგენს ოქუმის მარცხენა მდგენელს. მის მარცხენა მხარეს ეკლესიის თავზე წარწერაა: Tarsce. სწორედეს უნდა იყოს წარჩე. „სამეგრელოს აღწერაში“ ასეთი ინფორმაციაა: „ხეთას იქით არის ოქუმი, რომელიც ჩაუდის ტარშენს (Tarchen)“. ამ ტარშენშიც წარჩე უნდა ვიგულისხმოდ და მაშინ ყველაფერი თავის ადგილზე იქნება: სოფელი დღესაც წარჩის შუა წელზეა, ხოლო ჩხორთოლი მის სათავესთანაა (ჩიქობავა 2012: 222).

ჩხორთოლსა და წარჩეს შორის მოცემულია პუნქტი არკამა, რომელიც ჩანჩქერსაც ჰქვია აკვნისებური მოყვანილობის გამო. არქანჯელიო ლამბერტი ამ პუნქტზე შენიშნავს: „იმ მთაზე, რომელი არკამას (Arkama) დასცქერის, მოიპოვება მეორე ნაირი ქვა ნაცრის ფერი. ეს ქვა ძირს ჩამოაქვს მდინარეს, რომელიც ჩამოდის ხსენებული მთიდან“ (ლამბერტი 1938: 207).

ა. ლამბერტის რუკაზე აღნიშნული მდინარე, რომელიც არკამას ჩაუდის და ჩხორთოლთან იღებს სათავეს არის წარჩე. სახელწოდება აიხსნება მეგრულად წყარ-ჩე – „თეთრი წყალი“. მოსახლეობა „თეთრ წარბას“ უწოდებს. იმის გათვალისწინებით, რომ ჩხორთოლის მიდამოები კირქვიანია, ხოლო ჩხორთოლი მთის ძირას მდ. წარჩეს სათავეებთან მდებარეობს, სამეცნიერო ლიტერატურაში ვარაუდობენ, არკამა ჩხორთოლის ერთ-ერთი ადგილის არკვანა-არკავანი-ს დამახინჯებული სახელწოდებაა (ცხადაია... 2003: 23; ჩიქობავა 2012: 222).

საგულისხმოა გამოთქმული მოსაზრებები, უცხოურ წყაროებში დასახელებული მდინარე ტარსური (ანონიმი გეოგრაფი) და ტარჩე (ა. ლამბერტი) წარჩე უნდა იყოს.

წარჩე ორფუძიანი კომპოზიტია. მეორე კომპონენტი [რ] ჩე („თეთრი“), ხოლო პირველი – იგივე, რაც გვაქვს ჰიდრონიმ წაჩხურასა და იოკონიმ წაჩხურში (მარტვილის რაიონი). მაშასადამე, წარჩეც მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს: „წყალთეთრა“. ეს ჰიდრონიმული მოდელი სტრუქტურულად და სემანტიკურად საერთოქართველურია. საქართველოს მრავალ რეგიონში დადასტურებულია ჰიდრონიმები: წყალთეთრა, წყალშავა, წყალწითელა, წყაროთეთრა. პროცესისათვის წყალ → წა[ლ] მეგრულში ანალოგად გამოდგება ზოგი საკუთარი და საზოგადო სახელი, როგორცაა: წაჩხური „წყალცივი“; წამელო // → წყამელო (→ წყარმელო „წყალგაღმა“), რაც მინდვრის სახელია მდ. მადაგანის მარცხენა ნაპირას, ნასოფლარ წყავაში (წალენჯიხის რაიონი); წაკურთხია → წყალკურთხევა; ო-ნ-წარ-ე „ჭაობი, წყლიანი ადგილი“ და სხვ (ცხადაია 200 ბ: 79).

წარ-რჩე → წარჩე. ჭან. წკ-არ-ი// წკ-ა-ი // წ-არ-ი; მეგრ. წყ-არ-ი; ქართ. წყ-ალ-ი; სვან. ლი-ც // ნი-ც. განსხვავდება -ალ და -არ დეტერმინანტი სუფიქსით (ჩიქობავა 2008 ბ: 189). რ დაკარგულია კომპოზიტის მეორე ნაწილში.

ჩხორთოლში არის ორი ციხე: 1) სვეტისებრი ბორცვი, სიმაღლით 50-60 მეტრი, 150 კვ. მეტრი – ცხრათვალა ციხე-სიმაგრე „ჩხორთოლი“.

2) ჯოტომ ჯიხა – სიგანე 4 მეტრი, სიგრძე 16 მეტრი. აღმოსავლეთით და სამხრეთით აქვს სათოფურები. ჯიხა – 1. ციხესიმაგრე, გამაგრებული ადგილი; 2. ბრვე ადამიანი (მეგრულად). მეგრულ სალექსიკონო მასალებში დასტურდება ჯიხა-დან ნაწარმოები ლექსიკა: ჯიხაზურგა – ციხე-სიმაგრე; ჯიხა-ყორში – ციხე-კოშკი; ჯიხა-ხორა – ჯიხა-სასახლე; ჯიხუა – მჯიდის კვრა; ჯიხური – კოშკი; ჯიხუ – ჯმუხი... ჯოტო – დიდპირა, დრუნჩიანი. სახელწოდების მოტივაციის საფუძველი შესაძლება უკავშირდებოდეს „დიდპირიან, დიდსათოფურებიან ციხეს“.

ყურადღებას იქცევს სამზარეულოს აღმნიშვნელი ლექსიკა:

ელარჯი – ღერღილით და სიმინდის ფქვილით მომზადებული კერძი, რომელსაც მომზადების პროცესში უმატებენ ყველს, სულგუნს.

გებჟალია – რძეში, პიტნასა და სანელებლებში გადაზეილილი ახალი

ყველი. ნაწარმოებია მეგრული სიტყვისაგან ზჟა (რძე). გე-ზჟა-არია ← გე-ზჟა-ლია. გე – ზმნისწინი, ა-ს დაკარგვით და რ-ს დისიმილაციით.

ჩინჩოლია // ჯინჯოლია – წვრილად დაფშენილი ახალი ყველი, აჯიკა, ქინძი ღომში არეული. ჩინჩონი// ჯინჯოლი – ნაფხვენი. მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში გვხვდება: ჩინჩოლი – მსხვერვის ლეწვის ხმა; ჩინჩოლია – ფშვნადი, მყიფე.

ძრძი – მაწონი, აჯიკა ღომში არეული. მეგრულ-ქართულ ლექსიკონებში არ დასტურდება.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულს არ მოეპოვება კითხვითი ნაწილაკი, მაგრამ ძველ ქართულში იხმარებოდა -ა (პეტრე ხარ-ა? პეტრე რექ-ო?). ამ -ა-ს კანონზომიერი შესატყვისი მეგრულში გვაქვს -ო (ჩიქობავა 2008 ა: 193).

ჩხორთოლელთა მეტყველებაში ყურადღებას იქცევს ქართლურისაგან განსხვავებული ინტონაცია კითხვით წინადადებაში, განსაკუთრებით კი სალიტერატურო ენის ფორმების გამოყენებისას, „რაც წინადადების ბოლო სიტყვის უკანასკნელი ხმოვნის ან დაგრძელებითა და ტონის ამალღებით, ან ხმოვნის გაორმაგებით გამოიხატება. ეს უფრო ხშირად გამოიხატება ზმნურ ფორმებში, რაც შეეხება სახელს, აქ მახვილი უფრო ფუძისეულ ხმოვანზე მოდის და არა ხმოვანსუფიქსზე“. ეს მოვლენა ანალოგიით არის ახსნილი (გულუა... 1998: 93).

სავარაუდოა, ანალოგიასთან ერთად კომპენსაციასაც ჰქონდეს ადგილი. კითხვით წინადადებაში გრძელდება ან ტონი მალღდება იმ სიტყვასთან, რომელსაც მეგრულში -ო ნაწილაკი დაერთოდა.

ამრიგად, ჩხორთოლელთა მეტყველება წარმოაჩენს ქართული ენის სისტემისათვის დამახასიათებელ ენობრივ მოვლენებს.

ადგილის სახელწოდებებში მსაზღვრელი ორი მოდელით არის წარმოდგენილი: შერწყმულია საზღვრულთან ან ცალკე დგას. მდიდარი, მრავალმხრივი და სარწმუნო ინფორმაციის შემცველია სოფელ ჩხორთოლის ადგილის სახელწოდებები, რომლებიც ქართული წარმომავლობისაა და ასახავენ აქ მცხოვრები ქართველი ხალხის შრომა-საქმიანობას, ტრადიციასა და კულტურას. ონომასტიკური მასალა და დარგობრივი ლექსიკა ფიქსირდება მხოლოდ უფროსი და საშუალო თაობის მეტყველებაში. არსებობს საშიშროება იმისა, რომ ცოცხალი მეტყველების ამსახველი მდიდარი მასალა დროთა განმავლობაში დაიკარგოს, ან არასასურველი ცვლილებები განიცადოს. ამიტომ ჩხორთოლელთა მეტყველების ნიმუშების მოძიება და ანალიზი კვლავაც გაგრძელდება. ვფიქრობთ, ცოცხალ სასაუბრო მეტყველებაზე დაკვირვება სამომავლოდ კიდევ უფრო საინტერესო ფორმებს გამოავლენს.

 გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

არიანე 1961: არიანე ფ., უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ, წიგნი II. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭელაძისა. თბილისი, 1961.

ბედოშვილი 2002: ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. თბილისი, 2002.

გვანცელაძე 2000: გვანცელაძე თ., ტოპონიმთა მასობრივი ცვლა აფხაზეთში 1864 წლის შემდგომ. ჟურნალი იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XXXIV. თბილისი, 2000.

გვანცელაძე... 2017: გვანცელაძე გ., გვანცელაძე თ., ტოპონიმიკური ომის ძირითადი ასპექტები აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკასა და ცხინვალის მხარეში (1921 წლიდან დღემდე). ჟურნალი ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. XXI. ქუთაისი, 2017.

გვანცელაძე... 2021: გვანცელაძე თ., ჭავჭავაძე ს., აფხაზური ენა: წარსული, აწმყო და... (ეკოლინგვისტური და სოციოლინგვისტური ანალიზი). თბილისი, 2021.

გულუა... 1998: გულუა ნ., შეროზია რ., სამეტყველო კოდების შერევისათვის მეგრელთა ქართულ სალიტერატურო ენაზე მეტყველებისას. ჟურნალი ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. II. ქუთაისი, 1998.

ზურაბიშვილი 1961: ზურაბიშვილი თ., ტოპონიმიკის შესწავლისათვის. ჟურნალი ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. II. თბილისი, 1961.

ლამბერტი 1938: ლამბერტი ა., სამეგრელოს აღწერა. იტალიურიდან თარგმნა ალ. ჭყონიამ. გამოცემა მომზადდა ლ. ასათიანის წინასიტყვაობით, რედაქციით და შენიშვნებით. თბილისი, 1938.

ლომაია 2006: ლომაია შ., ადგილის და დროის ზმნისართები მეგრულ-ლაზურში. თბილისი, 2006.

მეგრულ-ქართული ლექსიკონი <https://www.ice.ge/liv/liv/megr.php> (დამოწმება 24.01.2023).

მიქიაშვილი, 2000: მიქიაშვილი ო., აფხაზეთის ტოპონიმიის ისტორიიდან 1943-1952, 1953-1967. ჟურნალი ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. IV. ქუთაისი, 2000.

ნაჭყეპია 2010: ნაჭყეპია მ., აფხაზეთის ტოპონიმიის მეტამორფოზები. ჟურნალი სპეკალი, №2, 2010. <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/2/15> (დამოწმება 24.01.2023).

უწყებები 1952: ჟურნალი „საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს უწყებები“, №5 (46), 10 სექტემბერი, 1952.

ქაჯაია 2002: ქაჯაია ო., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. I-III. თბილისი, 2001-2004.

ქირია ... 2015: ქირია ჭ., ეზუგბაია ლ., მემიში ო., ჩუხუა მ., ლაზურ-მეგრული გრამატიკა. I. მორფოლოგია. თბილისი, 2015.

- შონია 2015: შონია ნ., იცნობდეთ ჩვენი ქვეყნის კულტურულ მემკვიდრეობას. გაზეთი „ჩემი აფხაზეთი“, №30. თბილისი, 2015.
- ჩიქობავა 2008 ა: ჩიქობავა არნ., ჭანურის გრამატიკული ანალიზი. შრომები, ტ. III. თბილისი, 2008.
- ჩიქობავა 2008 ბ: ჩიქობავა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. შრომები, IV. თბილისი, 2008.
- ჩიქობავა 2012: ჩიქობავა აკ., ოდიშ-აფხაზეთის ტოპონიმთა XVI-XVII საუკუნეებში: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ინსტიტუტის შრომები, VI. თბილისი, 2012.
- ცხადაია 2000 ა: ცხადაია პ., გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში. თბილისი, 2000.
- ცხადაია 2000 ბ: ცხადაია პ., ტოპონიმური ვითარება სამურზაყანოში: ჟურნალი არტანუჯი, №10. თბილისი, 2000.
- ცხადაია... 2003: ცხადაია პ., ჯოჯუა ვ., სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი. თბილისი, 2003.
- ხვისტანი 2009: ხვისტანი რ., მასალები საქართველოს ქრისტიანული არქეოლოგიისათვის. თბილისი, 2009.
- Кипшидзе 1914: Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского) языка о хрестоматиею и словарем, СПб, 1914.